

Д33

2209

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

ДЕНИСЕНКО ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК [94+008] (477) (051)

ЧАСОПИС
«КИЕВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ»
В ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ
(1861 – 1918 рр.)

07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

1578

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

Київ – 2004

100310167

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова, завідувач кафедри історії
України історичного факультету

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В'ячеслав Михайлович,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, завідувач кафедри
історії Росії

кандидат історичних наук, доцент
Чиркова Олена Анатоліївна,
Херсонський державний технічний
університет, доцент кафедри українознавства

Провідна установа

Інститут української археографії та
джерелознавства імені М. С. Грушевського
НАН України, відділ джерел новітньої
історії України

Захист відбудеться “ 17 вересня 2004 р. о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої Вченої ради К 26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Автореферат розісланий “ 12 серпня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т. А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ. Актуальність теми. Основним чинником існування українського народу, збереження ним національної ідентичності як етнічної спільноти на межі різних світів і культур є його духовність, що базується на повазі до кожної окремої особи, розумінні її божественної природи. Високий ступінь релігійності, ментальної толерантності здавна характеризував духовність українців.

Незалежний статус України та розвиток економічного, суспільно-політичного та культурного життя держави створили об'єктивні умови для врахування досвіду та досягнень попередніх етапів національного духовного життя українського народу. Наукова значущість дослідження часопису "Киевские епархиальные ведомости" обумовлюється його тісним зв'язком з українським культурно-національним процесом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У часописі висвітлювалися важливі духовні, соціальні, освітні, культурологічні проблеми, спорадично зачіпалися й теми, які вважалися забороненими, зокрема про походження українського народу, самотність його історичного процесу, окремішність релігійних традицій тощо.

Актуальність теми дослідження обумовлена: по-перше, необхідністю врахування попереднього досвіду ролі церкви в суспільстві, її відносин з державними органами влади та активізацією наукового дослідження фактично не розроблюваної протягом останніх вісімдесяти років історії української церкви і релігійної думки; по-друге, потребою збагачення бази української біографістики, яка набуває в час творення української держави якісно нового рівня, насамперед у розширенні персоналізаційного списку безпосередніх учасників національно-духовного життя України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; по-третє, певне значення має науковий аналіз журналу і з погляду новітнього відродження церковної періодики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідницької тематики кафедри історії України історичного факультету "Актуальні проблеми історії України" Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. тема дисертації затверджена Вченою радою університету імені М. П. Драгоманова 28 грудня 2000 р., протокол № 6.

Об'єктом дослідження є місце і роль часопису "Киевские епархиальные ведомости" у національно-духовному житті українського народу, його вплив на розвиток освіти, культури й духовності України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предметом дослідження є журнал "Киевские епархиальные ведомости", який виходив у 1861 – 1918 рр. російською мовою від 48 до 52 номерів щороку двома тематичними частинами (частина офіційна і частина неофіційна).

Хронологічні рамки дослідження обумовлені часом існування журналу "Киевские епархиальные ведомости" (1861–1918 рр.).

Мета дослідження полягає у визначенні місця та ролі часопису "Киевские епархиальные ведомости" (1861–1918 рр.) в збереженні та пропаганді української історичної та національно-духовної спадщини.

Для досягнення цієї мети ставляться такі дослідницькі завдання:

- визначити ступінь дослідженості теми дисертації;
- з'ясувати витоки, процес заснування та основну тематику журналу;
- розкрити вплив історичної тематики журналу на національну свідомість народу;
- визначити місце публікацій на духовну тематику в духовно-громадському житті українського населення;
- виявити вплив просвітницької тематики журналу на збереження національної релігійної свідомості народу;
- охарактеризувати висвітлення часописом українських національно-моральних принципів у церковному проповідництві;
- проаналізувати відображення часописом участі київського духовенства у науковому житті;
- простежити національно-духовне значення публікацій біографічного портрета представників церкви, культури і меценатів;
- встановити національно-духовний характер некрологічно-мемуарних публікацій;
- виявити національно-духовні особливості довідково-біографічних публікацій.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у першому комплексному дослідженні недостатньо розробленої в історіографії теми про місце та роль часопису "Киевские епархиальные ведомости" в національно-духовному житті України 1861–1918 рр.:

- обґрунтовано положення про недостатню дослідженість теми дисертації;
- вперше в історичній науці відтворені витоки, процес заснування часопису "Киевские епархиальные ведомости" та його основна тематика;

– зроблені нові висновки про важливий вплив публікацій часопису на історичну тематику на відродження в суспільній свідомості народу пам'яті про національні особливості української православної церкви;

– у науковий обіг введено положення про те, що публікації часопису з духовної тематики суттєво впливали на духовно-громадську позицію читачів, давали зразки підтримки своєї церкви;

– визначено, що незважаючи на вимушену підтримку великодержавної шовіністичної політики російського синоду, часопис вмщував матеріали з просвітництва, які сприяли практичній освітній діяльності київського духовенства;

– спростовано висновки радянської історіографії про те, що українське духовенство цілковито підтримувало у своїх проповідях антиукраїнську політику царизму, наведено факти винесення на сторінки журналу на читацьке обговорення проблеми зникнення української церковної проповіді та впровадження рідного слова в церковну практику;

– внесено істотні доповнення у визначення ролі "Киевских епархиальных ведомостей" в популяризації діяльності наукового товариства при духовній академії, а також залучення редакцією часопису до наукової роботи парафіяльного духовенства;

– виведено теоретичне узагальнення про те, що публікації часопису біографічного характеру дають змогу створити узагальнений портрет українського духовного пастиря другої половини XIX – початку XX ст., сформованого під впливом діяльності видатних просвітителів, церковних діячів, святих, меценатів;

– на прикладі публікацій часопису дістало подальший розвиток дослідження некрології й мемуаристики як окремого виду історико-документальної спадщини та їх значення в духовному житті суспільства;

– доведено, що матеріали біографічного характеру в журналі "Киевские епархиальные ведомости" мали важливе значення у збереженні українським народом національної ідентичності.

Методологічну базу дисертації становлять методичні принципи міждисциплінарності, системності, класифікації та періодизації. В дослідженні також було використано низку спеціальних наукових методів, зокрема: історико-хронологічний, історико-системний, проблемний, біографічний, взаємодії історичної періодики та історії. При дослідженні теми важливе значення надавалось використанню методу критичного аналізу. З цих позицій були проаналізовані публікації часопису "Киевские епархиальные ведомости" у їх багатожанровості і тематичній різнобічності за 57 років видання, внесок

журналу в накопичення та популяризацію духовної спадщини, історії, культури, етнології. Використовуючи методи класифікації джерел (а це здебільшого журнальні публікації), автор уперше в українській історичній науці дослідив українознавчі аспекти просвітницької, проповідницької та наукової діяльності київського духовенства, біографістику українського духовенства, зокрема викладачів Київської духовної академії, Київської семінарії, окремих священників, які поєднували духовне служіння з науковою і дослідницькою роботою, літературою тощо.

Практичне значення дослідження полягає у можливості його використання в курсах лекцій з низки навчальних дисциплін, зокрема: історії України, історії української літератури, фольклористики, історіографії, етнології та літературознавства. Крім того, матеріали дисертації можуть бути використані у процесі викладання курсу історії Української Церкви у вищій школі, у наукових студіях з проблем культурно-національного відродження, розвитку історичної науки.

Апробація основних положень дисертації здійснювалась у формі виступів на всеукраїнській конференції "Роль академічної науки у підготовці вчителів історії" (Київ, квітень, 2000 р.), міжнародній науково-теоретичній конференції "Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства" (Київ, жовтень 2000 р.), загальноукраїнській конференції "Актуальні проблеми вивчення історії ХІХ – ХХ ст." (Бердянськ, вересень 2002 р.), всеукраїнській конференції "Формування міжетнічної і міжконфесійної толерантності засобами суспільних дисциплін" (Київ, грудень 2002 р.), на семінарах "Нові підходи до вивчення історії ХХ ст." (Львів, 2003 р.) та в НПУ імені М. П. Драгоманова у 2001, 2002 рр. Матеріали дисертації частково впроваджені у навчальний процес на історичному факультеті НПУ імені М. П. Драгоманова. За тематикою дисертації робились доповіді на звітних науково-практичних конференціях викладачів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Зміст дисертації розкрито в 11 публікаціях у фахових виданнях загальним обсягом 5,6 друк. арк.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертації 222 сторінки, основний текст – 188 сторінок, список використаних джерел – 34 сторінки (398 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі "Стан історіографічної та джерельної бази проблеми" визначається стан наукової розробки теми, окреслюється коло джерел, на основі яких виконано дослідження.

Розвиток наукової розробки теми відбувався нерівномірно, залежно від актуалізації дослідження ролі християнських цінностей у духовному житті українського народу. Зважаючи на те, що за радянських часів історію Української Церкви, як предмет наукового вивчення не вважали за об'єкт, вартий дослідження, цей значний пласт вітчизняної історії фактично залишався поза увагою науковців. Виходячи з цього, релігійно-церковна періодика, як самостійне явище, також не розглядалася і не досліджувалася.

Одним з перших підняв проблему дослідження духовної періодики київський часопис "Руководство для сельских пастырей". У статті "Замечания о ходе епархиальных ведомостей" зазначалося, що сільський священник, який передплачував духовний журнал, здавався людям унікальним явищем, а побачити його автором друкованого видання було дивиною¹. Аналізуючи зміст неофіційного відділу перших випусків журналу "Херсонские епархиальные ведомости", часопис звертав увагу читачів на його специфіку, підкреслюючи, що це не губернські відомості, а видання, розраховане насамперед на духовенство. Протягом XIX ст. цей часопис ґрунтовно досліджував християнські релігійні видання в Україні. В одному з випусків зазначалося, що останнім часом значно поживавилася роль епархіальних відомостей, на сторінках яких з'явилися церковно-історичні, історико-статистичні статті, історичні нариси семінарій і училищ, матеріали педагогічної тематики². Окремо на сторінках цього часопису в аналогічному плані розглядалися й публікації журналу "Киевские епархиальные ведомости".

Одним з безпосередніх дослідників журналу був відомий український історик О. М. Лазаревський. У двох публікаціях, надрукованих у "Киевской старине" (1895 і 1896 рр.), вчений аналізує

¹ *Замечания о ходе епархиальных ведомостей* // *Руководство для сельских пастырей*. – 1860. – № 29. – С. 300 – 318.

² *Э-ский И.* Наша периодическая духовная литература в минувшем году // *Руководство для сельских пастырей*. – 1869. – № 9. – С. 340.

неофіційний розділ журналу за 1871 – 1895 рр.³, де висвітлювалися різні аспекти історії України з найдавніших часів і до кінця XIX ст. Своїми публікаціями О. М. Лазаревський привернув увагу читачів до одного з найавторитетніших видань релігійної преси України.

Інформаційно-оглядовий характер має цикл статей А. Клітіна, вміщений протягом кількох років у журналі "Киевские епархиальные ведомости"⁴, а також його публікація "Русские духовные периодические издания в 1879 г."⁵.

Позитивно оцінюючи праці, видані у дорадянський період, усвідомлюючи їх значення для осмислення обраної проблеми, зазначимо, що останні переважно не торкаються ролі і значення "Киевских епархиальных ведомостей" в національно-духовному житті України.

Церковна періодика не стала предметом уваги сучасних дослідників української церкви. І хоча в останні десятиріччя з'явилися друком монографії з історії вітчизняної преси, але духовні видання у них згадуються рідко. У фундаментальній праці А. Животко "Історія української преси" (видання вперше було здійснене 1946 р. у Мюнхені, а в Україні побачило світ у 1999 р.)⁶ об'єктивно і всебічно відтворені умови і розвиток періодики на українських теренах і в діаспорі від зародків її у козацькі часи і до другої світової війни. Серед періодики окремим невеликим розділом, і то побіжно, згадано церковно-релігійну українську пресу, де названі лише часописи Західної України та Буковини. Поза увагою дослідника лишився досить значний пласт релігійних журналів, які друкувалися на східній території України.

Енциклопедичний довідник "Київ" подає дуже скупу інформацію про часопис, зазначаючи, що журнал друкував акти і матеріали з історії

³ Лазаревский А. Указатель неофициального отдела Киевских епархиальных ведомостей за 1871 – 1895 гг. // Киевская старина. – 1896. – ноябрь. – С. 64; Лазаревський А. Киевские епархиальные ведомости 1892 г. и 1894 г. // Киевская старина. – 1895. – сентябрь. – С. 80 – 96.

⁴ Клитин А. Обзорение Епархиальных ведомостей // Киевские епархиальные ведомости. – 1898. – № 21. – С. 942 – 950; С. 1031 – 1044.

⁵ Русские духовные периодические издания в 1879 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – № 9. – С. 5 – 7.

⁶ Животко А. Історія української преси / Упоряд., авт. іст. біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура: наука, 1999. – 368 с.

Київської єпархії і південноросійської церкви, редакція знаходилась у будинку по вулиці Володимирській, 24⁷.

Поряд з дослідниками української журналістики перебувають на підступах до теми історії духовної культури й історики Української Церкви, які у своїх працях знаходять можливість привернути увагу читачів до церковної преси в різних її аспектах. У цьому плані варто згадати наукове дослідження А. Жуковського про видавничу діяльність Київської духовної академії⁸.

Монографія О. П. Крижановського про місце церкви у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. дозволяє визначити становище сільського духовенства цього регіону напередодні реформи 1861 р. Саме для них і призначались єпархіальні відомості⁹.

У навчальному посібнику з історії церкви та релігійної думки в Україні автори О. П. Крижановський і С. М. Плохій відтворили ті зміни в становищі церков, які сталися в них на середину XIX ст.¹⁰.

"Енциклопедія українознавства" у третьому томі досить лаконічно повідомляє: "Киевские єпархиальные ведомости", офіційний церковний журнал російською мовою, виходив у Києві 1861–1917, містив багато українського історичного, побутового і етнографічного матеріалу¹¹.

Проблематика церковної преси на Буковині та в Коломиї відображена у працях М. Романюка¹² і М. Галушка¹³.

У монографії А. Зінченка про життя та діяльність митрополита Василя Липківського висвітлена позиція українського духовенства

⁷ Київ. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1981. – С. 284.

⁸ Жуковський А. Вклад Київської Духовної Академії і її «трудів» на культурному і богословських відтінках // Український історик. – 1989. – 1 – 3 (101 – 103). – С. 50 – 64.

⁹ Крижановський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – Київ, 1991. – 125 с.

¹⁰ Крижановський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х книгах. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX ст. – Київ: Либідь, 1994. – 336 с.

¹¹ Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1000

¹² Романюк М. М. Українська преса Північної Буковини (1870 – 1918 рр.) – Львів, 1998. – 200 с.

¹³ Романюк М., Галушко М. Українські часописи Коломиї: 1885 – 1994. – Львів, 1996.

в другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідження дозволяє уточнити ту роль єпархіяльних відомостей, яку вони зіграли у формуванні поколінь патріотично налаштованих духовних пастирів України¹⁴.

Монографії Г. М. Надтоки про місце православної церкви в суспільно-політичному житті України 1900 – 1917 рр. дають змогу зробити припущення, що "Киевские єпархіяльные ведомости" зіграли не останню роль у перетворенні багатьох сільських пастирів, семінарської молоді та викладачів церковних освітніх закладів у "рушійну силу загальнонаціонального відродження" цього періоду¹⁵.

Різноманітні аспекти релігійної преси різних періодів висвітлюються на сторінках періодичного видання "Збірник праць науково-дослідного центру періодики" Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, а також у працях Л. М. Дениско¹⁶, А. Роздорського¹⁷. Ці видання мають допоміжне значення при дослідженні обраної дисертантом теми.

Певний внесок у справу вивчення тематичного діапазону цього виду духовної періодики на прикладі часопису "Екатеринославские єпархіяльные ведомости" зроблено сучасною дослідницею О. Школьною¹⁸. Можна погодитись із твердженням автора, яке деякою мірою стосується і часопису "Киевские єпархіяльные ведомости", що "це був журнал для сімейного читання, де кожен міг знайти матеріали на свій смак, необхідну пораду, відповідь на свої запитання".

¹⁴ *Зінченко О.* Визволитися вірою. – Київ, 1997. – 423 с.

¹⁵ *Надтока Г. М.* Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – Київ, 1996. – 110 с.; *Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект.* – Київ, 1998. – 270 с.

¹⁶ *Дениско Л. М.* Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Каталог / Наук. ред. О. С. *Онищенко.* – Київ: НБУВ, 2001. – 200 с.

¹⁷ *Раздорский А. И.* Справочные издания епархий русской православной церкви 1861 – 1915. Сводный каталог и указатель содержания. – С.Пб., 2002. – С. 135.

¹⁸ *Школьная О.* Мета і функції провінційної релігійної періодики кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі видань Катеринославської губернії 1872 – 1917 рр.) // *Українська періодика: історія і сучасність* // Доп. та повід. VI Всеукр. Наук.-теорет. Конф. 11 – 13 трав. 2000 р. – Львів, 2000. – С. 400 – 403.

Монографія В. Й. Борисенка і Г. А. Непорожньої розкриває суспільно-політичну діяльність учителів і учнівської молоді духовних навчальних закладів України в 1900 – першій половині 1907 рр. У ній наведені конкретні дані про таємні гуртки і групи семінаристів у Київській, Подільській та інших єпархіях, учасники яких користувались і окремими випусками єпархіальних відомостей¹⁹.

У монографії А. Бойко "Преса православної церкви в Україні 1900 – 1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль" досліджується широке коло питань, пов'язаних з тематикою і проблематикою преси православної церкви у зазначений період, робиться спроба довести, що ці періодичні видання в Україні склали підсистему періодики російської православної церкви і ґрунтувалися на національно-релігійних традиціях²⁰.

За визначенням українського історика В. І. Ульяновського, для справжнього науковця глибину дослідження, надійний фундамент висновків і можливість зменшити помилковість суджень забезпечує досконале знання усіх можливих джерел із студійованої теми²¹. Тому автор дисертації прагнув якомога більше ввести до наукового обігу джерел.

Українська релігійна преса – джерело, з якого можна і належить дослідникам знаходити величезну кількість незаних досі історичних свідчень. Особливо зараз, коли, на переконання українського історика Я. Р. Дашкевича, необхідно подбати про "публікацію джерел з історії християнської Церкви в Україні, значна частина яких десятиріччями, а то й сторіччями лежить припорошена пилом, бо до них не досягнула рука дослідника. А серед них є справжні скарби нашої духовності, що можуть засяяти невідомим досі блиском або розкрити цілком не вивчені сторони нашого церковного життя"²².

¹⁹ *Борисенко В. Й., Непорожня Г. А.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – Київ, 2002. – 149 с.

²⁰ *Бойко А.* Преса православної церкви в Україні 1900 – 1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль. Монографія. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. – 308 с.

²¹ *Ульяновський В. І.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – Київ: Либідь, 1994. – 256 с.

²² *Дашкевич Я.* Київ у церковно-національній ідеології Руси-України // Різдво Христове 2000. Статті й матеріали. – Львів, 2001. – С. 44 – 45.

Джерельна база дисертації має свою особливість, що полягає у дослідженні окремого видання. Саме воно і становить головну джерельну базу дослідження.

Певний масив документів з тематики дисертації зберігається у Центральному Державному Історичному архіві України. Вони свідчать про постійний цензурний контроль за цим виданням протягом усього його існування. Одинадцять статей було вилучено з редакційного портфеля лише 1882 р. Архівні матеріали про склад редакції, динаміку накладу журналу, фінансування видання зосереджені у фонді 1038, а матеріали Київської духовної консисторії – у фонді 127.

Під час роботи над дисертацією дослідник користувався архівним фондом і Київської духовної академії.

Найповніші бібліографічні відомості про зміст часопису знаходимо у біографічних покажчиках, які редакція "Киевских епархиальных ведомостей" систематично вміщувала на сторінках останнього числа журналу, а також спеціальних бібліографічних випусках з нагоди десятиріччя і двадцятиріччя часопису.

Окрему групу джерел складають звіти редакції журналу "Киевские епархиальные ведомости", службове листування і документація, які висвітлюють труднощі і недоліки у роботі редакційного колективу, що були перешкодою нормальному виходу часопису.

Таким чином, аналіз літератури і джерельної бази теми дисертації свідчить про відсутність її комплексного дослідження, разом з тим, для цього існує необхідна джерельна база.

У другому розділі "Роль "Киевских епархиальных ведомостей" у формуванні духовного і громадського життя єпархії" досліджуються витоки, заснування та основна тематика журналу, а також його доробок у відтворенні історичного минулого українського народу, значення українського, насамперед сільського, духовенства як морального провідника нації.

У середині XIX ст. в Україні назріла нагальна потреба в духовних періодичних виданнях, що зумовлювалось активізацією суспільно-політичного руху демократичної інтелігенції та потребою влади у виданнях, які б нейтралізували демократичні починання в країні та виступали провідником державної політики серед народних мас. Одним із напрямів діяльності періодичних видань в Україні була русифікація українського населення через журнальні публікації. Крім того, однією з причин появи єпархіальних відомостей виступав інтерес населення до духовної тематики.

"Киевские епархиальные ведомости" стали одним із перших видань подібного плану в Україні, перший номер якого вийшов 1 березня 1861 р. Протягом усього часу свого існування часопис виходив у світ з різною періодичністю. На відміну від усталеної в літературі дати припинення виходу журналу в 1917 р. встановлено, що це відбулося в 1918 р. Редакторами видання були досить відомі в наукових колах і духовному світі вчені та діячі православної церкви й культури.

У часописі існували офіційна і неофіційна частини, відповідно і розподілялися публікації. Для нашої теми особливу значущість мали матеріали неофіційної частини. Публікації історичної тематики займали одне із чільних місць на сторінках часопису. Зокрема, у них розглядалися загальні питання історії Київської Русі, домонгольський період історії церкви, місцезнаходження давніх київських монастирів і храмів, які у XIX ст. вже не існували, життєпис київських святих і інших духовних діячів. Був великий пласт матеріалів про монастирі, храми, окремі парафії, а також публікації ряду монографічних досліджень. Крім того, журнал висвітлював історію Київської духовної семінарії, Києво-Могилянської академії та інших навчальних закладів. Серед авторів публікацій зустрічаємо прізвища не лише духовних осіб. Часопис надавав сторінки і маститим світським ученим, письменникам-мандрівникам, зарубіжним історикам, друкував спогади, епістолярію, архівні документи, щоденники, розвідки про побут та звичаї, християнські свята.

Важливе місце в тематиці журналу займали публікації духовної історії України, які подавалися у нерозривному зв'язку із загальнонаціональними, історичними та соціально-культурними подіями. Серед них одне з чільних місць належало матеріалам під рубрикою "З минулого Київської єпархії" з найдавніших часів і до середини XVIII ст., коли були ліквідовані окремішні ознаки українського православ'я. Статті зображували сторінки боротьби давньокіївських князів за незалежність єпархії від константинопольських патріархів, відтворювали самотні риси її існування в наступні часи, а також процес підпорядкування московському патріарху.

У публікаціях духовного змісту набували національної величі славні імена українських політичних і церковних діячів, зокрема К. Острозького, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Тетері, І. Нелюбовича-Тукальського та інших. Наводилися приклади меценатської діяльності цілих династій української шляхти та окремих її представників. Серед них названі Я. Сомко, Є. Гоголь, Борзаковські, Журавські, Горленки, Кулябки. Робився наголос на давніх і позитивних

зв'язках українського православного духовенства, його окремих монастирів (насамперед Межигірського) із запорозьким козацтвом.

Публікації часопису "Киевские епархиальные ведомости" зіграли важливу роль у збереженні та формуванні національного громадсько-духовного напрямку в суспільній свідомості населення України.

У третьому розділі "Національні аспекти просвітницької, проповідницької та наукової діяльності київського духовенства на сторінках журналу" висвітлюється різнобічний вплив українського духовенства на свідомість народу та розвиток культури, освіти, науки.

Протягом століть православна церква в Україні опікала не тільки духовне життя народу, а виконувала ще й освітню місію – з найдавніших часів організовувала школи, маючи постійний вплив духовенства на розвиток культури та освіти. Суспільне життя XIX ст. не стало винятком. Звичайно, репресивні методи царського уряду щодо української мови, русифікація і масове, цілеспрямоване заповнення російськими священиками українських парафій негативно позначалися на розвитку освіти і духовності українського населення. Однак прабатьківські духовні надбання не всихали, залишався невмирущим дух національної гордості, вірності славним давньокіївським і козацьким традиціям, старовинним церковним (характерним тільки українству) обрядам і звичаям.

Часопис "Киевские епархиальные ведомости", хоча загалом і змушений був на своїх сторінках підтримувати великодержавну, шовіністичну політику російського синоду, постійно вміщував матеріали про минуле церковного життя епархій і таким чином знайомив читачів із загальнонаціональною історією України через окремі персоналії, факти й події історії церковної. Досить показовою у цьому плані стала діяльність настоятеля Липовецького собору, а згодом митрополита і благовісника Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського.

Чільне місце в тематиці журналу займала проповідницька діяльність священнослужителів Київської епархії. Журнал "Киевские епархиальные ведомости" ставився до цієї сфери не як до утилітарно-функціонального обов'язку духовенства, а подавав власне розуміння цього важливого процесу духовного життя. Часопис сформулював теоретичну модель у цій релігійно-просвітницькій сфері, виділивши три основні групи проповідників: осіб, які не мають духовного стану; священнослужителів Києва; священнослужителів парафіяльних церков.

Пастирське слово, виголошене мовою батьків і прадідів, завжди глибше проникало у людське серце. І тому, незважаючи на тиск царизму

щодо впровадження в церковну службу винятково російської мови, рідне українське слово лунало у місцевих парафіях, що знайшло відображення і на сторінках "Киевских епархиальных ведомостей".

Часопис відзначав слабке висвітлення епархіальними виданнями повчань сільських пастирів, недостатність "проповідницьких праць", відсутність "живого слова сільського пастира".

Журнал наголошував на тому, що на сторінках церковно-духовних періодичних видань переважає апологічне проповідництво і бракує історико-догматичного. Загальний недолік тогочасної церковної проповіді полягав, на думку керівництва часопису: 1) У відсутності систематичності. Проповіді мають переважно характер випадкових бесід, тоді як їх повинна об'єднувати спільність ідеї; 2) У проповідях спостерігаються міркування загального характеру, а не розкриття істини на основі Святого Письма; 3) Загальні повчання, відсутність конкретики, сухість викладу і казенність мови, переобтяженість цитатами. Те, що доречно в наукових богословських трактатах, недоречно в живій бесіді пастира з віруючими²³.

Враховуючи вимоги Синоду і вищої ієрархії щодо тотального запровадження у церковному вжитку російської мови, вміщення журналом статті "До питання про малоросійське слово у церковній проповіді" можна вважати за досить сміливий крок редакції часопису. Приводом до розмови про використання української мови у церковному проповідництві священиками Київської епархії стала стаття М. Костомарова, надрукована у березневій книжці журналу "Вестник Европы". Автор статті, з властивою йому емоційністю писав, що зникають споконвічні традиції української церковної проповіді, що звертатися до віруючих місцевим священикам українською мовою забороняють архієреї, які здебільшого за походженням росіяни і їм байдуха українська мова. Часопис "Киевские епархиальные ведомости", немовби формально заперечуючи М. Костомарову, водночас фактом винесення такої проблеми на читачке обговорення привертає увагу українського духовенства до збереження рідного слова хоча б на рівні проповіді²⁴.

Узагальнюючи досвід проповідницької діяльності духовенства, що знайшов відтворення на сторінках часопису "Киевские епархиальные

²³ *Клитин А.* Обзорение Епархиальных ведомостей за 1896 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1897. – № 23. – С. 151.

²⁴ *К вопросу о малорусском слове в церковной проповеди* // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 13. – С. 4 – 6.

ведомости", можна констатувати, що духовні пастирі, несучи Слово Боже віруючим, намагалися в міру своїх знань і здібностей закладати у свідомість населення високі ідеали християнської моралі. Тим часом, не завжди проповіді містили глибинний матеріал з винятково цінних для народного менталітету традицій українського народу, його звичаїв. Для цього були об'єктивні причини: великодержавна шовіністична політика церковного керівництва, пильний контроль, а також слабке знання вітчизняної історичної спадщини більшістю священиків, їхня недостатня освіченість, повна залежність від волі вищого духовенства.

Журнал, попри офіційний проросійський тиск, друкував матеріали, які зараз можна класифікувати як українознавчі, неодноразово виступав ініціатором проведення історико-краєзнавчих досліджень (створення історико-парафіяльних літописів), брав активну участь в організації наукових форумів (III археологічний з'їзд) та об'єднань (Церковно-археологічне товариство, Церковно-археологічний музей), пропагував спадщину відомих проповідників українського духовенства, порушував питання поліпшення роботи духовних навчальних закладів.

Висвітлення на сторінках часопису "Киевские епархиальные ведомости" церковного проповідництва як одного з важливих аспектів духовного життя в Україні розкриває нові сторінки історії Української Церкви, морального та культурно-духовного стану нації.

Публікації часопису з національних аспектів сприяли збереженню прогресивних традицій в освіті народу, національно-моральних принципів у церковному проповідництві та активізації діяльності київського духовенства у науковому, особливо українознавчому житті краю.

У четвертому розділі "Біографічні публікації часопису та їхнє національно-духовне значення" визначаються види біографічних публікацій та їх ідейний вплив на національно-духовне життя народу.

За час свого існування журнал видрукував багато біографічних портретів українських святих, церковних діячів, педагогів, дослідників історії Української Церкви, відомих проповідників, подвижників християнства, письменників, філософів, священиків, які довголітньою і ретельною працею здобули шанування своїх співвітчизників. На національно-духовне життя народу особливий вплив мали сюжети про їх наполегливість у відстоюванні православ'я, чесноти святих отців, безкорисливе служіння церковним ідеалам. З публікацій про Київську духовну академію, її керівників і викладачів читачі черпали відомості про високий рівень духовної освіти в Україні, переконувались у тому,

що їхня Батьківщина за освітньо-духовним рівнем народу перебувала серед передових країн Європи.

Одним із цінних біографічних жанрів журналу був некролог, який окрім, власне, біографічної довідки, містив і оцінку діяльності та заслуг конкретної особи. Журнал систематично друкував на своїх сторінках некрологи, які знайомили читацький загал із життєписом людей, тих, що своєю подвижницькою діяльністю долучали суспільство до високих духовних засад. Близько тисячі публікацій, стільки ж імен, здебільшого зараз невідомих, знаходимо на шпальтах часопису, які умовно можна розподілити наступним чином: представники вищого духовенства; викладачі Київської духовної академії; священники. Окрім визначеної кваліфікації, вмішувалися посмертні біографічні розповіді також про осіб, які не належали до названих груп, але були близькі своєю діяльністю до церкви, як, наприклад, заштатний дячок-поміщик К. С. Мизерницький.

Некрологи у часописі "Киевские епархиальные ведомости" підтверджують гіпотезу окремих вчених про те, що "у XVIII ст. розпочинається розподіл на художню та науково-популярну біографію, розвиток культури сприяє виникненню нового виду – словникової біографії, яка дає оцінку людині з універсальної точки зору"²⁵.

Журнал публікував також велику кількість різноманітних інформаційно-довідкових матеріалів про призначення та переміщення духовенства, викладацький склад Київської духовної академії, училищ та парафіяльних шкіл, відзначення священників церковними та урядовими нагородами. Близькі до них за характером публікації про вшанування священників, викладачів з нагоди ювілеїв, пам'ятних дат. За своїм інформаційним змістом ці публікації становлять такі групи: матеріали з нагоди ювілейних дат або пам'яті тієї чи іншої особи; відомості про професорсько-викладацький та адміністративний склад духовно-навчальних закладів Київської єпархії; відомості про священнослужителів. До них примикають також списки вихованців Київської духовної академії, Київської семінарії та Уманського духовного училища.

Біографічні публікації журналу висвітлювали різні сторони минулого та сучасного йому життя України. Вони у різних формах пропагували кращі зразки діяльності представників церковного кліру, державних і політичних діячів, чим справляли помітний вплив на національно-

²⁵ Чижко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – Київ, 1996. – С. 93.

духовне життя народу, збереження ним національної ідентичності в умовах русифікаторської політики російського уряду на українських землях.

У висновках визначені основні результати дослідження:

– у вітчизняній історіографії відсутні наукові праці, які б комплексно досліджували проблему визначення місця і ролі часопису "Киевские епархиальные ведомости" в національно-духовному житті України 1861 – 1918 рр.;

– соціально-політичними та релігійними витоками журналу "Киевские епархиальные ведомости" стали значні зрушення у суспільній свідомості народу та прагнення царського уряду посилити свій вплив на маси через духовні засоби масової інформації. Протягом усього свого існування (1861–1918 рр.) часопис займав помітне місце в національно-духовному житті України. Офіційно журнал "Киевские епархиальные ведомости" діяв у руслі політики царського уряду і Синоду, спрямованої на виховання прихожан у дусі покірності владі, зміцнення позицій російської православної церкви та русифікації українського народу. Однак зміст багатьох публікацій неофіційної частини журналу був присвячений українській тематиці, що поза волею царських чиновників мало важливе значення для національно-духовного життя українського народу;

– публікації часопису на історичну тематику відроджували в суспільній свідомості пам'ять про національні особливості багатовікової історії української церкви. Вони відображали насамперед тяглість її боротьби за автокефалію, яка почалась ще з часів Київської Русі. Показ у журналі діяльності Сильвестра Косова, Діонісія Балабана, Йосифа Нелюбовича-Тукальського та інших церковних ієрархів пробуджував у читачів бажання наслідувати їхній приклад у відстоюванні національної церкви;

– з публікацій часопису читачі бачили раніу підтримку української церкви громадами і політичними та державними діячами. Вони усвідомлювали, що тільки єдністю кліру і громадськості українська церква може досягти стабільності та виконати призначену їй роль духовного провідника нації. У покровителях церкви князях Острозьких, П. Сагайдачному, Б. Хмельницькому, П. Дорошенкові та інших читачі вбачали зразок для підтримки церковних інституцій, пробуджували пам'ять про славні діяння предків та бажання наслідувати їх;

– публікація статей про освітню діяльність київського духовенства стимулювала читачів до посиленої участі в просвіті народу та матеріальному її забезпеченні;

– приділяючи важливу увагу проблемі проповідництва, часопис багато зробив для удосконалення змісту повчань, методики церковного красномовства. Врахування рівня фахової підготовки проповідників сприяло глибшому проникненню в свідомість слухачів передових духовних ідей. Зверненням уваги читачів до вживання в проповідництві української мови часопис, незважаючи на русифікаторський тиск властей, сприяв збереженню в ньому національних аспектів культурної спадщини народу;

– своїми публікаціями про наукову діяльність духовенства часопис стимулював розвиток українознавчих досліджень в Україні, незважаючи на антиукраїнську політику царизму. Під впливом журналу все більша кількість сільських пастирів залучалась до науково-пошукової роботи, що сприяло розвитку національно-духовного життя українського народу;

– національно-духовне значення мали біографічні публікації про діяльність видатних просвітителів, церковних діячів, святих. Наведені у них дані про відстоювання ними позицій православної церкви, посилення впливу духовенства на життя суспільства справляли благодатний вплив на суспільну свідомість, виховували в людей важливі духовні цінності. Біографічні статті та нариси про життєвий шлях православних владик, Київську духовну академію не давали згаснути в суспільній свідомості пам'яті про славні сторінки вітчизняної духовно-культурної історії. Вони показували читачам високий рівень національної культури і духовності народу в минулому, про визначальний внесок Київської духовної академії. Своїми публікаціями біографічного характеру часопис пропагував кращі зразки ставлення церковних ієрархів до своїх пастирських обов'язків, їх подвижництво при впровадженні в церковну практику окремих національних традицій, інших виявах патріотизму, результативності дій при умові єдності з широкою громадськістю. Часопис сприяв просвіті народу, збереженню почуття національної самобутності та людської гідності, культурно-духовної спадщини українства;

– публікації некрологічного характеру пропагували образ чесного, доброзичливого у відносинах з ближніми рядового священика, духовного лідера парафійан. Некрологічно-мемуарні життєписи відомих у минулому діячів церкви подавались у журналі зразком пастирської діяльності, орієнтували сучасників на великі устремління. Некрологічно-мемуарні нариси сприяли становленню національної словникової біографістики. Довідково-біографічні публікації журналу поділялись на три види: ювілейні, інформаційні відомості, матеріали персонального

змісту. Поглиблення знань читачів про життєвий шлях і діяльність церковних діячів через ознайомлення з довідково-біографічними матеріалами слугувало прикладом відданості служіння духовній справі, закликало їх до наслідування кращих зразків у духовному житті суспільства;

– довідково-біографічні публікації часопису сприяли збереженню особливостей національно-духовного життя українського народу, його самоідентифікації;

Свою діяльністю часопис "Киевские епархиальные ведомости" сприяв послабленню впливу на парафіян російських священників, які проводили в українських губерніях "обрусительну" політику царського уряду. Часопис відіграв важливу роль в збереженні українськими священиками Правобережної України національних ознак у ставленні до мови, культури та в побутовому спілкуванні. Напевне, і "Киевские епархиальные ведомости" справили помітний вплив на те, що семінаристи Правобережної України в другій половині XIX ст. перетворились, як доводять окремі вчені, в лідерів національного руху учнівської молоді України.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації

1. *Денисенко В. А.* "Киевские епархиальные ведомости": основні етапи розвитку, тематика // Пам'ять століть. – № 4. – Київ, 1999. – С. 78 – 92.
2. *Денисенко В. А.* Брати Лебединцєви // Пам'ять століть. – № 5. – Київ, 1999. – С. 150 – 153.
3. *Денисенко В. А.* Церковне проповідництво як явище духовного життя в Україні // Пам'ять століть. – № 4. – Київ, 2000. – С. 51 – 55.
4. *Денисенко В. А.* Некрологи часопису "Киевские епархиальные ведомости" як джерело української біографістики // Пам'ять століть. – № 6. – Київ, 2000. – С. 78 – 82.
5. *Денисенко В. А.* Духовний заповіт митрополита Іова Борецького // Пам'ять століть. – № 1. – Київ, 2001. – С. 44 – 47.
6. *Денисенко В. А.* Про час припинення виходу журналу "Киевские епархиальные ведомости" // Пам'ять століть. – № 1. – Київ, 2002. – С. 159 – 160.
7. *Денисенко В. А.* Висвітлення духовного і церковного життя в Україні на сторінках часопису "Киевские епархиальные ведомости" (1861 – 1917 рр.) // Історія релігій в Україні. Праці X-ї Міжнародної

наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2000 року). Книга 1. – Львів: ЛОГОС, 2000. – С. 139 – 144.

8. *Денисенко В. А.* Редактори часопису "Киевские епархиальные ведомости" (1861 – 1917 pp.) // Збірник праць Науково-дослідного Центру періодики. – Випуск 8. – Львів, 2000. – С. 437 – 445.

9. *Денисенко В. А.* Висвітлення духовного і церковного життя в Україні на сторінках часопису "Киевские епархиальные ведомости" (1861 – 1917 pp.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7). У двох частинах. – К.: НАН України. Інститут Історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, 2001. – Частина 2. – С. 100 – 118.

10. *Денисенко В. А.* Літопис українського духовенства // Історичний календар. – 2001. – С. 173 – 177.

11. *Денисенко В. А.* Висвітлення часописом "Киевские епархиальные ведомости" українських національних і моральних мотивів у церковному проповідництві // Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 22 травня 2003 року). Книга 1. – Львів: ЛОГОС, 2003. – С. 222 – 230.

АНОТАЦІЇ

Денисенко В. А. Часопис "Киевские епархиальные ведомости" в історії національно-духовного життя України (1861 – 1918 pp.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2004.

У дисертації на основі матеріалів архівів, публікацій історичної літератури, автором уперше аналізується історична спадщина часопису "Киевские епархиальные ведомости" як чинника духовного поступу нації, його вплив на національно-духовне життя в Україні. Визначена роль журналу в формуванні духовного і громадського життя Київської єпархії. Проаналізовано роль часопису у формуванні національного громадсько-духовного напрямку в суспільній свідомості населення України. Доведено, що біографічні публікації журналу пропагували кращі зразки діяльності представників церковного кліру, державних і політичних діячів, чим справляли помітний вплив на збереження українцями національної самоідентифікації в умовах русифікаторської політики російського уряду на українських землях.

Ключові слова: "Киевские епархиальные ведомости", національно-духовне життя, духовенство, проповідництво, біографістика, некрологія, мемуаристика, культура, українознавство.

Денисенко В. А. Периодическое издание "Киевские епархиальные ведомости" в истории национально-духовной жизни Украины (1861 – 1918 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2004.

В работе на основе материалов архивов, исторической литературы автор впервые анализирует историческое наследие журнала "Киевские епархиальные ведомости" как фактора духовного развития нации, его влияние на национально-духовную жизнь в Украине.

Основным источником информации данного диссертационного исследования были публикации неофициальной части "Киевских епархиальных ведомостей", а предметом анализа – помещенные в этом разделе исторические церковные документы, статистические данные, статьи, эпистолярная, мемуаристика религиозных деятелей, некрология, хроника церковной жизни.

В процессе изучения и обобщения материалов автором использованы и введены в научный оборот новые данные о времени основания, истории монастырей в Киевской епархии, их местонахождении, ведомости о настоятелях и численности монашеской братии, учреждении православных братств XVII – XIX вв., Киевского общества распространения религиозно-морального просвещения, Киевского Церковно-археологического общества, участия священнослужителей в научной и общественной жизни.

Диссертация посвящена системному анализу роли журнала в формировании духовной и общественной жизни Киевской епархии, освещению исторического прошлого, культуры, этнологии украинского народа. С этих позиций проанализированы публикации издания 1861 – 1918 гг. Используя методы классификации источника (преимущественно журнальные публикации), автор впервые в украинской исторической науке исследовал украиноведческие аспекты просветительской, проповеднической и научной деятельности киевского духовенства, биографистику украинского духовенства, в частности, преподавателей Киевской духовной академии, Киевской семинарии, отдельных иерархов, священников.

Освещены истоки возникновения и основная тематика журнала "Киевские епархиальные ведомости", определена роль в издании ученых-просветителей Ивана Скворцова, Петра Лебединцева, Дмитрия Жданова, Ивана Мальшевского, Александра Воронова, Николая Петрова, Фёдора Титова.

Доказано, что в неофициальной части журнала периодически печатались исторические исследования не только из церковной жизни, но и общей истории Украины, авторами которых выступали как известные ученые-историки, так и приходские священники. Эти публикации содействовали формированию в общественном сознании уважения к памяти предков, к их деяниям, обычаям, вызывали желание следовать лучшим примерам предыдущих поколений.

Особое внимание в диссертации уделено украиноведческим изысканиям на страницах "Киевских епархиальных ведомостей" будущего первоиерарха Украинской Автокефальной Православной Церкви Василия Липкивского, обстоятельный анализ которых свидетельствует о широте и глубине его педагогических и философских взглядов, истории Украины, духовной жизни нации.

В диссертации освещена проповедническая деятельность священнослужителей Киевской епархии. Анализируется четко определённая журналом теоретическая модель на этом религиозно-просветительском поприще, а именно три группы проповедников: лиц, не имеющих духовного сана, священнослужителей г. Киева, приходских священников.

Важное место в исследовании отводится анализу биографических очерков об украинских святых, церковных деятелях, педагогах, известных проповедниках, подвижниках христианства, писателях, философах, священниках, заслуживших славу и уважение своих соотечественников. Осмыслен и обобщен один из ценнейших для исследователей жанр журнала – некролог.

Доказано, что биографические публикации журнала пропагандировали лучшие образцы деятельности церковного клира, государственных и политических деятелей, чем оказывали ощутимое влияние на сохранение украинцами национальной идентичности в условиях руссификаторской политики российского правительства на украинских землях.

Ключевые слова: "Киевские епархиальные ведомости", национально-духовная жизнь, духовенство, проповедничество, биографистика, некрология, мемуаристика, культура, украиноведение.

Denysenko V. A. Periodical edition "Kiev eparchial magazine" in the history of national-spiritual life of Ukraine (1861 – 1918). – Manuscript.

Dissertation for Candidate's degree in History, speciality 07.00.01 - The History of Ukraine. M. P. Drahomanov National Pedagogical University. - Kyiv, 2004.

The research of historical heritage of periodical edition "Kiev eparchial magazine" is carried out in the dissertation for the first time as a factor of spiritual progress of the nation, its influence on national-spiritual life in Ukraine.

The role of this magazine in formation of spiritual and public life of Kiev eparchy is determined. The attention is concentrated on its important role in preservation and formation of national public and spiritual trend in social consciousness of Ukraine's population. It is proved that biographical publications of the magazine popularized the better examples of activity of the clergy of a church, statesmen and political figures, exerted great influence on preservation of national self-identity of the Ukrainians under conditions of the Russification policy of the Russian government on Ukrainian lands.

Key words: "Kiev eparchial magazine", national-spiritual life, clergy, preachment, biographistics, necrology, memoirs, culture, science of Ukraine.

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну

ООО «Трансфер», Т. 50 000, 2004 р.

Підписано до друку 26.07.2004 р. Зам. № 980
Обсяг 0,9 друк. арк. Формат 60 × 90/16. Наклад — 100 прим.

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

